

De christendemocratische feniks en de moderne, niet-seculiere politiek

Kees van Kersbergen

De levenswandel van de christendemocratie in Nederland en andere Europese landen is bepaald markant, zo niet grillig te noemen.¹ Terwijl menig commentator na slechte verkiezingsresultaten het onherroepelijke einde van deze politieke beweging afkondigde, bleken christendemocratische partijen toch vaak levenskrachtiger en veerkrachtiger te zijn dan gedacht. Het feit dat het aantal gelovige en praktiserende christenen – de natuurlijke achterban van de christendemocratische partijen – gestaag afneemt, zou eigenlijk tot een evenzo gelijkmatige afkalking van de electorale aanhang van de partijen moeten leiden. Hoewel de trend op de (middel)lange termijn in die richting wijst, zijn de soms wilde schommelingen op korte termijn frappant.

De Italiaanse *Democrazia Italiana* stortte volledig in elkaar in de jaren negentig van de vorige eeuw. De Duitse christendemocratie bleef tot 1998 redelijk stabiel. De christendemocratie in Oostenrijk werd in 2002 voor het eerst sinds 1966 weer de grootste partij met 42 procent van de stemmen. In Scandinavië, het meest gesecculariseerde deel van Europa, zijn christelijke partijen van enig belang opgekomen. In Frankrijk zijn christendemocraten er niet in geslaagd uit te groeien tot een onafhankelijke politieke stroming. De Spaanse poging tot christendemocratische partijvorming is mislukt. Op Europees niveau is de christendemocratische Europese Volkspartij (EVP) juist zeer succesvol geweest. In België leidde de taalproblematiek tot een scheiding der wegen van de Nederlandstalige en de Franstalige christendemocratische partij.² In Nederland zien we misschien wel het meest onvoorspelbare patroon, dat van historische nederlagen gevolgd door wonderbaarlijke wederopstandingen.

De christendemocratische feniks

De kronkelige electorale paden van de Nederlandse christendemocratie roepen de associatie op met de metafoer van de feniks. Volgens de oude Egyptische mythologie bouwt de vogel feniks eens in de 500 jaar een nest, waarna hij droge takjes

verzamelt en zichzelf in brand steekt. De vogel wordt door het vuur verteerd, maar herrijst daarna op wonderbaarlijke wijze uit zijn as. Vooral omdat de vogel in de vroegchristelijke symboliek herrijzenis en wedergeboorte vertegenwoordigde (bijvoorbeeld in afbeeldingen op grafstenen), ligt het voor de hand om deze legendarische vogel te gebruiken als beeld voor de politieke levensloop van de christendemocratie in Nederland. Tabel 1 in de bijlage van deze bundel laat zien hoe het CDA sinds de jaren zeventig al twee keer hout bij elkaar heeft gesprokkeld, zichzelf heeft aangestoken en weer uit zijn as is herrezen.

De drie confessionele partijen (Anti-Revolutionaire Partij, Christelijk-Historische Unie en Katholieke Volkspartij) die in 1980 samengingen in het CDA, hadden zichzelf in de jaren zestig en zeventig in brand gestoken, waren in 1980 herrezen als één nieuwe partij en deden het onverwacht goed in de jaren tachtig. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986 slaagde het CDA erin de grootste en invloedrijkste partij te worden, afgemeten aan het aantal zetels in het parlement, het ledental en de spilpositie in het coalitiesysteem. In 1989 werd het CDA opnieuw de grootste en was het verschil in zetels met concurrent PVDA zelfs toegenomen. In 1994 en 1998 was er sprake van een uitslaande brand in de partij, toen deze een niet eerder vertoond verlies leed van in totaal 16,9 procent van de stemmen (bij elkaar genomen 25 zetels), bijna een derde van haar leden verloor en haar centrale rol in het spel van coalitievorming kwijtraakte.³ Na de Kamerverkiezingen van 1994 werd er een 'paarse' coalitie gevormd van liberalen (VVD en D66) en sociaaldemocraten (PVDA), die tot 2002 zou regeren. Voor het eerst in 76 jaar maakten religieuze centumpartijen geen deel uit van het kabinet. Het CDA ging door een diep dal, aangezien zijn afwezigheid in het centrum van de nationale macht tevens de politieke strijd op provinciaal en plaatselijk niveau bemoeilijkte.⁴

De kiezers die het CDA massaal de rug toekeerden, wendden zich tot de nieuwe ouderenpartij, omdat de christendemocraten geopperd hadden de AOW-uitkeringen te willen bevriezen. Ook D66 en de VVD profiteerden daar volop van. Deze partijen schoten gezamenlijk van 22,5 procent van de stemmen in 1989 naar 35,5 procent in 1994. Eind jaren negentig zochten de kiezers een alternatief ter linkerkant: de PVDA, GroenLinks en de SP gingen van 28,8 procent in 1994 naar 39,8 procent in 1998.⁵ Tot ieders verbazing herrees de christendemocratische feniks echter in 2002-2003 en behield deze zijn positie als grootste partij in de Kamerverkiezingen van 2006. Het CDA herwon toen voor ruim driekwart de parlementaire positie die het in 1989 had verkregen en nam wederom een centrale positie in de coalitieonderhandelingen in. In 2010 stak de partij zichzelf weer in de brand. Het CDA verloor ongenadig twintig zetels en werd de vierde partij van Nederland, na de VVD, de PVDA en de Partij voor de Vrijheid (PVV). Ongetwijfeld zullen velen in dit electorale echec van het CDA weer aanleiding zien de finale ondergang van de Nederlandse christendemocratie af te kondigen. Het is niet onmogelijk dat dit het geval is, maar evenmin moet – hoe onwaarschijnlijk dit ook lijkt in 2010 – een wederopstanding van de christendemocratische feniks geheel worden uitgesloten. Dat, in het kort, is de lering die men kan trekken uit de analyse van de

plaats en de beweging van het CDA in de Nederlandse politiek die ik hieronder presenteer.

Hoe heeft de christendemocratie in Nederland in de jaren tachtig en negentig geprobeerd haar politieke identiteit en haar beleid te herdefiniëren en opnieuw op te bouwen, en hoe kunnen we de opmerkelijke terugkeer en het weer verdwijnen van het CDA als politieke machtsfactor en als grootste regeringspartij in het nieuwe millennium verklaren? Mijn benadering is dat partijen permanent hun ideeën, beleid, strategieën en partijorganisatie dienen aan te passen aan de steeds veranderende politieke omgeving waarin ze zich bevinden en aan de zich ook steeds wijzigende concurrentie van andere partijen. De fluïde context van het CDA wordt bepaald door de secularisatie en de sociaaleconomische omstandigheden, de strategieën van andere actoren, de opkomst van nieuwe politieke partijen en de steeds wisselende configuraties van maatschappelijke macht en politieke allianties.

De antwoorden op mijn vragen komen hieronder in de volgende paragrafen aan de orde en refereren respectievelijk aan een mengeling van politiek falen en verlies van traditionele politieke identiteit; de structurele oorzaken van de teloorgang die ten grondslag liggen aan dit falen en ander falen; de strategische opties die nog voorhanden waren en de bewuste politieke keuzes die werden gemaakt; de opkomst van rechts en links populisme die het politieke landschap dramatisch veranderd heeft; en hoe de christendemocraten daarop hebben ingespeeld met een combinatie van handigheid en goed geluk dan wel politieke inschattingsfouten. In de conclusie ga ik in op wat we kunnen leren van dit verhaal over de positie en kansen van het CDA in de Nederlandse politiek.

Verlies van macht en identiteit

Christendemocratische partijen zijn lange tijd duidelijk omliggende politieke actoren geweest, vanwege hun op religie gebaseerde ideeën (in de zin van christelijke waarden en persoonlijke normen, maatschappelijke betrokkenheid en de keuze voor Europese integratie). Zij hebben zichzelf altijd gezien en gedefinieerd als volkspartijen die niet alleen kiezers uit alle lagen van de samenleving wilden trekken, maar bovenal de verschillende maatschappelijke groepen met tegengestelde belangen tot een vergelijk wilden brengen. Onderscheidend ten opzichte van liberalen of sociaaldemocraten was dan ook de religieus geïnspireerde 'politiek der bemiddeling' tussen tegenstrijdige belangen.⁶ De christendemocratische partijen zochten voortdurend naar manieren om deze antagonistische belangen met elkaar te verzoenen, waarmee ze zich een vanzelfsprekende positie in het politieke centrum en in de regering verwierven. Dat geldt met name voor de Nederlandse confessionele partijen en hun opvolger het CDA, die van 1918 tot 1994 onafgebroken aan de macht zijn geweest.

Omdat achtereenvolgens de confessionelen en het CDA zo lang deel hebben uitgemaakt van het landsbestuur, kwam het als een volslagen verrassing dat de

christendemocraten in 1994 moesten afzien van regeringsdeelname. Dit betekende ook een forse aanslag op de politieke en maatschappelijke machtspositie van de partij die veel verder ging dan het verlies van Kamerzetels. Om een helder profiel als oppositiepartij te ontwikkelen, moest de partij zich een nieuwe politieke identiteit aanmeten om een duidelijke positie te kunnen innemen in het politieke krachtenveld en ten opzichte van de grootste politieke concurrenten die de regering vormden. Om drie redenen was die herprofilering lastig. Ten eerste was het in een steeds verder ontkerstende maatschappij niet langer mogelijk – als dat ooit al het geval was geweest – om tegenover de seculiere paarse coalitie vol te houden dat christenen hogere waarden verdedigen en daarom het alleenrecht hebben op morele kwesties. Een beroep op christelijke waarden was tot dan toe altijd goed gevallen bij de kiezer, maar dat gold nu enkel nog bij een steeds kleiner wordend confessioneel deel van de samenleving. Buiten de *bible belt* en andere religieuze enclaves in de maatschappij is zo'n boodschap aan dovemansoren gericht. Bovendien zijn Nederlanders wat betreft hun culturele oriëntatie en instelling verhoudingsgewijs het meest postmaterialistisch en hechten ze grote waarde aan persoonlijke vrijheid en individuele keuzes in zaken van normen en waarden.⁷ Sommige godsdienstsociologen menen dat er sprake is van 'desecularisatie', een wat onhandige term waarmee aangeduid wordt dat modernisering niet noodzakelijkerwijs leidt tot een almaar voortgaande ontkerstening en dat er sprake is van een terugkeer en versterking van religie in de wereld. Of dit ook voor Noord-West Europa en Nederland in het bijzonder ook geldt, is maar zeer de vraag. Hoe dan ook zijn de eventuele politieke effecten ervan nog niet waarneembaar.⁸

Ten tweede betekenden de specifieke verzuilde omstandigheden in Nederland, een land met enkele goed georganiseerde minderheden, dat de confessionele partijen en later het CDA allang een aantal ideologische wapens hadden moeten inleveren. Voor de religieus-politieke profilering waren morele kwesties enerzijds van het grootste belang, maar konden deze anderzijds door de compromis- en consensusdwang van het stelsel niet op de spits worden gedreven. Het was de christendemocratie in Nederland die het model aanreikte voor de aanpak van morele kwesties. Om politieke oplossingen te kunnen vinden voor zaken als de regulering van prostitutie, drugs, homoseksualiteit, euthanasie, abortus en genetische manipulatie om zo de macht in het centrum van de politiek te kunnen bereiken, moest het beleid van het CDA er wel telkens op gericht zijn dergelijke zaken te gedogen, maar ze tegelijkertijd in de hand te houden door ze bij de wet te regelen. Waar dat niet mogelijk bleek, werkte de partij samen om bepaalde gebieden in de openbare ruimte aan te wijzen (een deel van de stad bijvoorbeeld) waar illegale activiteiten onder bepaalde voorwaarden werden toegelaten. Zulk gedoogbeleid leidde bijvoorbeeld tot de instelling van de beruchte 'afwerkplekken', waar verslaafde prostituees die elders niet meer mogen werken hun diensten 'veilig' aan hun klanten kunnen aanbieden. Het zorgde ook voor de evenzeer beruchte en tegenstrijdige coffeeshops, waar wiet wordt verkocht en gebruikt door klanten die door de voordeur binnenkomen, maar waarbij de levering 'via de achterdeur'

nog altijd verboden is. Daardoor heeft het CDA bijgedragen aan een praktijk van toelating van illegale activiteiten die in feite natuurlijk een schending inhielden van zijn eigen christelijke normen en waarden. Nadat de partij van regeringsdeelname was uitgesloten, was het daarom geen makkelijke optie om zich als oppositiepartij duidelijker te profileren met beleidsstandpunten die zich keerden tegen wettelijke vrijheid en tegen het gedoogbeleid.

Ten derde was het lastig voor het CDA om niet als regeringspartij maar als *oppositie*partij een centrumpositie in te nemen tussen liberalen en sociaaldemocraten. Die middenpositie tussen links en rechts vloeide ooit voort uit de op religie gebaseerde politieke kleur van het CDA en het feit dat het als brede volkspartij een afspiegeling vormde of wilde vormen van de maatschappij als geheel. Er was dan altijd een mogelijke regeringspartner ofwel ter linkerzijde ofwel ter rechterzijde, waaruit de partij als centrale, dominante spilpartij kon kiezen.⁹ Sinds het midden van de jaren tachtig waren de VVD en de PvdA in ideologische zin echter al dichter naar elkaar opgeschoven: de liberalen waren ‘socialer’ en de sociaaldemocraten ‘liberaler’ geworden. Mede hierdoor ontstond een heel ander en minder voorspelbaar coalitiespel, waarvoor geen kant-en-klare spelregels bestonden.¹⁰ Toen het CDA zich geplaagd zag voor een coalitie van liberalen en sociaaldemocraten, kon het zich niet meer vanzelfsprekend in de bekende en gerieflijke middenpositie nestelen.

Structurele oorzaken van de teloorgang

De moeilijkheden die het CDA in zijn oppositieperiode ondervond, hadden ook te maken met meer structurele zwaktes. In algemene zin heeft de teloorgang van de politieke massapartijen te maken met het feit dat bepaalde structurele maatschappelijke kenmerken steeds minder belangrijk zijn voor de keuze voor en trouw aan een partij. Voor de christendemocraten is hier vooral de secularisatie van groot belang. Dit verwijst naar een breed en diffuus maatschappelijk proces, ‘by which sectors of society and culture are removed from the domination of religious institutions and symbols’.¹¹ De ‘natuurlijke’ achterban van een religieuze partij krimpt als kerklidmaatschap en kerkgang achteruitgaan en het politieke belang van religie onder trouwe kerkgangers afzwakt. Daarmee neemt ook het verzachtende effect op de sociaaleconomische (klassen-)tegenstellingen af, waardoor de christendemocraten zich genoodzaakt zien steeds meer te concurreren op het politieke links-rechts spectrum, waar het voor hen electoraal moeilijker wedijveren is.

Secularisatie houdt echter ook in dat de van oorsprong religieuze moraal omgezet wordt in seculiere normen en waarden, waarmee een religieuze inhoud tot een wereldlijke inhoud wordt getransformeerd. Daardoor verdwijnt de openlijke invloed van religie op de politiek, die dan vervangen wordt door een ‘diffuse moralism throughout society’.¹² Wanneer de christendemocratie zich dan aanpast

aan deze secularisatie, zich gaat beroepen op deze diffuse moraal en het expliciet christelijke vernis verwijderd van haar politieke boodschap, helpt zij op paradoxale wijze zelf de voortgang van de secularisatie. Een en ander betekent dat er geen direct verband is tussen secularisatie en steun voor de christendemocraten, hoewel het wel inhoudt dat het CDA in de verkiezingen niet langer automatisch kan rekenen op de steun van een religieuze achterban en dat de partij meer dan ooit rekening moet houden met de gevolgen van haar eigen politieke handelen. De politicologische analyses zijn op het moment van schrijven nog niet voorhanden, maar het verlies bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 lijkt in hoge mate het gevolg te zijn van het onvermogen de steun in het (voormalig) katholieke zuiden van het land te mobiliseren en vast te houden.

Een ander structureel probleem was dat het CDA in de jaren negentig de grootste mogelijke moeite had zijn vastomlijnde maatschappelijke en politieke erfgoed in stand te houden. Net als bij andere christendemocratische partijen in Europa had het CDA altijd een bemiddelende rol kunnen spelen tussen gepolariseerde maatschappelijke en politieke actoren die optraden vanuit tamelijk vast omliggende collectieve maatschappelijke en politieke identiteiten. Evenals zusterpartijen elders, neeg het CDA als vanzelf naar het midden van het politieke spectrum. Het werd een lastig probleem voor de christendemocraten dat ze de rol van bemiddelaar in conflicten niet meer konden blijven spelen toen collectieve identiteiten, zoals 'protestanten', 'katholieken', 'arbeiders', 'boeren', 'zelfstandigen', 'werknemers' of 'werkgevers', niet langer bestonden of niet meer fungeerden als collectieve politieke identiteit. De individualisering, ontzuiling en deconfessionalisering van de Nederlandse maatschappij (waar de totstandkoming van het CDA zelf al een gevolg van was), de groei van de verzorgingsstaat en de opkomst van de middenklassenmaatschappij – alle hebben ze bijgedragen aan het verdwijnen van traditionele collectieve identiteiten. Net als alle andere partijen wordt het CDA geconfronteerd met een nieuwe en onduidelijke situatie, die het de partij lastig maakt met een strategie te komen om kiezers te trekken.

Als het al mogelijk was nog collectieve identiteiten te onderscheiden of nieuwe te vinden en te binden, en langs die weg de bemiddelingspolitiek nieuw leven in te blazen, dan zag het CDA zich nog steeds geplaagd voor een groot probleem. Het sociaal beleid dat zijn weerslag had gevonden in de verzorgingsstaat, was altijd het middel geweest om maatschappelijke compromissen te smeden en daar zelf tegelijkertijd electoraal beter van te worden. Alleen al om demografische en financiële redenen was het onmogelijk geworden om die sociale politiek vast te houden. Maar daar lag nou net de grote politieke kracht van de partij: zij had altijd de middelen en instrumenten van de verzorgingsstaat in stelling gebracht om sociale en politieke conflicten met elkaar te verzoenen. Dat had haar altijd een fors electoraal voordeel opgeleverd en een vanzelfsprekende positie in het politieke centrum. Maar de middelen en instrumenten waarmee ooit via de verzorgingsstaat maatschappelijke coalities werden gesmeed en waardoor de partij veel kiezers naar zich toe had weten te trekken, waren schaars geworden. De kern

van het probleem van het CDA was dus ook deels het gevolg van het feit dat de maatschappelijke en economische werkelijkheid van de jaren negentig niet meer op elkaar aansloten en dat de instituties van de verzorgingsstaat (waarmee de partij zich politiek verbonden had) zich niet goed hadden aangepast aan de nieuwe situatie.

Ten slotte was er nog een structureel probleem: het CDA had altijd een groot beroep gedaan op geestverwante maatschappelijke organisaties om kandidaten te werven voor het parlement en andere vertegenwoordigende organen. Deze organisaties leverden de partij niet alleen vertegenwoordigers voor de functies in het openbaar bestuur, maar ook de expertise en ervaring die noodzakelijk zijn voor het mobiliseren van kiezers in verkiezingscampagnes. Door de secularisatie en het achterhaalde sociaaleconomische model waren de nauwe banden tussen de partij en de maatschappij verbroken. Dat werd nog verergerd toen het CDA in 1994 de regeringsmacht kwijtraakte, waardoor organisaties die altijd ideologisch aan de christendemocraten gelieerd waren geweest, zich op de nieuwe machthebbers richtten. Wat moest het CDA doen om zich aan te passen? Wat waren de strategische opties?

Strategische opties en keuzes in de jaren negentig

Na de verkiezingsnederlaag van 1994 en het onverwachte uitblijven van regeringsdeelname, boog het CDA zich over een herziening van zijn politieke ideologie en beleidsstandpunten. In de interne partijdebatten laten zich vier opties onderscheiden: 1) de oude christelijke maatschappijvisie nieuw leven inblazen; 2) een echt conservatieve koers gaan varen; 3) een meer christelijk-fundamentalistische kant opgaan; 4) zich verbinden met een (conservatief) communitarisme en dit verder ontwikkelen.¹³ Elementen van al deze vier opties zijn terug te vinden in de ideologie, strategie, standpunten en handelingen van de partij.

Eerst onderzocht het CDA of het mogelijk was om de brede volkspartij die gebaseerd was op een christelijke maatschappelijke betrokkenheid te revitaliseren. In de belangrijkste ideologische publicaties uit het midden van de jaren negentig werd opnieuw een accent gelegd op het bekende christelijk-sociale gedachtegoed.¹⁴ Dat was ingegeven door zelfkritiek in een analyse van het beleid dat het CDA in de jaren tachtig als regeringspartij had gevoerd en de verkiezingsnederlaag van 1994, die de partijtop ervan had doordrongen dat de partij te neoliberal was geweest in de economische politiek en niet sociaal genoeg in het beschermen van de verzorgingsstaat.

Hoewel de Kamerverkiezingen van 1998 duidelijk maakten dat het herstel van het sociale aanzien van het CDA geen oplossing was voor de electorale problemen, heeft de partij wel een deel van haar unieke erfgoed weten te redden. Het verkiezingsprogramma voor de jaren 2002-2006 bevat een duidelijke beschrijving van een politieke visie die gebaseerd is op een christelijke politieke en maatschap-

pelijke wereldbeschouwing.¹⁵ Het manifest vertaalt de ‘harde waarden’ en ideologische kernbegrippen (gespreide verantwoordelijkheid, publieke gerechtigheid, solidariteit en rentmeesterschap) van de partij in concrete beleidsvoorstellen.

Een andere optie die binnen het CDA serieus in overweging is genomen, was om minder christendemocratisch te worden en meer echt conservatief in de moderne Europese traditie.¹⁶ De Britse Conservatieve Partij, waarmee op Europees niveau directe banden bestonden, diende hierbij tot voorbeeld. De Europese Volkspartij (EVP), waarbij het CDA is aangesloten, zit behoorlijk dicht bij zo’n conservatisme en heeft het economisch liberalisme en het anti-interventionisme hoog in het vaandel staan.¹⁷ Op nationaal niveau werden verscheidene pogingen ondernomen om een dergelijk conservatisme nauwkeurig te omschrijven voor Nederland. Hoewel ‘conservatief’ een etiket is dat wel aantrekkingskracht heeft voor het katholieke deel van de partij, is het echter grotendeels onacceptabel voor de protestanten, die daar niet mee willen worden geassocieerd. Bovendien is het conservatisme in Nederland (nog steeds) een riskante optie, omdat het in de Nederlandse politieke cultuur nauwelijks tolerabel lijkt te zijn. Voormalig minister-president en partijleider Dries van Agt, zelf katholiek, gaf in een interview in 2005 toe dat hij een voorstander was van de conservatieve weg. Hij benadrukte dat het CDA dan een echte conservatieve partij had moeten worden, maar moest tot zijn spijt erkennen dat de aanduiding ‘conservatief’ een diskwalificatie was geworden, soms zelfs een scheldwoord. Conservatisme hield volgens hem in dat de waardevolle elementen van de christelijke traditie (ook in de politiek) moesten worden bewaard.¹⁸

De reden waarom zo’n directe conservatieve lijn via het CDA niet goed tot zijn recht wil komen, is dat de afwezigheid van een conservatisme naar Brits of Amerikaans model in feite toe te schrijven is aan het succes van het confessionalisme zelf, dat de politieke ruimte voor het conservatisme vanouds heeft ingenomen. Met andere woorden, het CDA wordt strategisch ingeperkt door zijn eigen erfgoed. Ten dele heeft juist hierdoor het (sociaaleconomisch) conservatisme zijn vaste plek gevonden binnen de liberale beweging op rechts; kiezers met deze overtuiging komen als vanzelf terecht bij de VVD en in mindere mate bij D66. Dit leidde er onder meer toe dat het CDA bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 het zo moeilijk had met de VVD te concurreren op het terrein van de sociaaleconomische politiek en het beleid ten aanzien van de overheidsfinanciën.

Een andere mogelijkheid zou zijn geweest het CDA voor een deel om te vormen tot een meer fundamentalistisch-christelijke partij, een soort moderne confessionele partij. Daaraan waren echter duidelijke risico’s verbonden. De christelijke basis of inspiratie van het CDA, evenals het politieke gedachtegoed en het beleid dat daarop was gebaseerd, is altijd een probleem geweest voor de partij. De vaagheid van de formuleringen komt grotendeels voort uit de noodzaak ervoor te zorgen dat die uitgangspunten aanvaardbaar zijn voor rechtzinnige calvinisten, hervormden, katholieken, atheïsten, seculiere christenen, niet-religieuzen en eventueel aanhangers van nog weer andere geloofsovertuigingen.¹⁹ Deze algemeenheid van

de christelijke inspiratie en principes zijn voor politieke tegenstanders ook altijd een bron geweest voor haast rituele beschuldigingen van politieke vaagheid en opportunisme. Het onderstrepen van dergelijke beginselen zou de partij in die zin nog kwetsbaarder hebben gemaakt.

De optie een partij uitsluitend voor christenen met direct in de Bijbel gegronde politieke overtuigingen te ontwikkelen, had ook duidelijke electorale nadelen. Om in deze zin fundamentalistisch te zijn, zou men exclusief moeten verwijzen naar het christelijk geloof en naar de Bijbel. Maar het inzicht dat een christelijk fundamentalisme niet kan worden opgedrongen aan een cultureel en religieus zo gedifferentieerde maatschappij als de Nederlandse, zou ook tot een verlicht en dus paradoxaal soort fundamentalisme dwingen. Deze twee aspecten zijn dan ook lastig of helemaal niet met elkaar te verenigen, waardoor deze optie een ongelukkige en weinig kansrijke was. Bovendien zou het verlicht fundamentalistische deel van het electoraat sowieso niet meer dan tien à vijftien procent van de kiezers bedragen (15-22 zetels). In plaats van de strijd om het brede politieke midden aan te gaan, zou de partij dus tot een directe concurrent worden van zowel de naar links neigende ChristenUnie als de orthodox-protestantse Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) ter rechterzijde. Een sterker christelijk profiel creëert hier wellicht ruimte, maar offert het politieke midden op.

Het innerlijk tegenstrijdige verlichte fundamentalisme komt deels tot uiting in de moeite die het CDA heeft met het onderwerp van de Europese integratie tot buiten de christelijke grenzen van Europa, zoals blijkt uit de twijfels omtrent het Turkse lidmaatschap of het pleidooi destijds in 2005 een joods-christelijke inleiding toe te voegen aan het concept van de Europese grondwet. Voor een ander deel keert het terug in de nadruk die de partij legt op ethische zaken en in haar voortdurende pogingen het onderwerp van normen en waarden in de tolerante Nederlandse maatschappij op de agenda te zetten. In de publieke discussie die het CDA hierover voert, klinkt ook een verlangen door naar een verloren gegane maatschappij waarin geen wezenlijke onenigheid bestond over basale morele overtuigingen.

Een vierde mogelijkheid die zich aandienende was de optie van het communitarisme. Hiermee probeerde het CDA die postmaterialistische kiezers binnen te halen die een duidelijke conservatieve en soms zelfs reactionaire inslag hebben, in de zin dat ze terugverlangen naar de verdwenen waarden van het verleden maar niet per se verbonden zijn aan de christendemocratie. De ideologen van het CDA beseften dat er ruimte was voor een grondige kritiek op de postmoderne individualistische waarden en een vernieuwing van het politieke gedachtegoed over gemeenschapszin, zonder terug te hoeven vallen op de christelijke traditie. Met het werk van de Amerikaanse socioloog Amitai Etzioni was er zelfs een kant-en-klaar modern politiek denkraam beschikbaar dat prima paste bij de ambitie om anti-individualistische en pro-gemeenschapsthema's vanuit een niet-religieus oogpunt op de politieke agenda te zetten.

De communitaristische weg leek een mogelijkheid om groepen kiezers aan te spreken die soortgelijke ideeën hadden. Nu de oude klassen- en religieuze tegenstellingen zijn verdwenen, of eigenlijk zijn omgezet in een economische links-rechts dimensie en een ethische dimensie, lijkt het erop dat een nieuwe, derde dimensie is ontstaan met nieuwe concurrentieposities in een nieuw speelveld. Deze communitaristische dimensie structureert de tegengestelde visies ten aanzien van de rol van het individu en de gemeenschap.²⁰ Als een op de gemeenschap georiënteerde partij onderscheidt het CDA zich van het liberale individualisme van de VVD en de vrijheidsgezindheid van D66. Het is wat lastiger om aan te geven hoe de partij zich dan onderscheidt van de sociaaldemocraten. Waar zij zich distantieert van de liberale richting van de 'Derde Weg' binnen de PVDA, heeft het wat weg van het soort kritiek op het Nederlandse 'New Labour' dat al werd geuit door de ouderwetse sociaaldemocraten, met name als het gaat om de verzorgingsstaat. Door de nadruk die het CDA legt op rentmeesterschap van het milieu, komt het vrij dicht in de buurt van de politieke ruimte waar GroenLinks zich bevindt. De communitaristische optie biedt een mogelijkheid om de conservatieve kritiek op het individualistische consumentisme en het hedonisme te verbinden met de doelstellingen van de milieubeweging en de antiglobalisten.

Het CDA benadrukt de noodzaak kleine gemeenschappen (het gezin, de buurt, het dorp, maatschappelijke organisaties) te beschermen die bedreigd worden in het onpersoonlijke krachtenveld van de culturele en de economische globalisering. Dit blijkt uit verkiezingsprogramma's waarin de christendemocraten beschrijven welk soort maatschappij zij nastreven, namelijk een 'samenleving, waarin mensen zelf of in hun verbanden en organisaties, hun verantwoordelijkheid kunnen nemen. Het is niet overwegend de staat of de markt die de dienst uitmaakt, maar vooral de samenleving zelf die centraal staat. Een betrokken samenleving waarin respect, fatsoen, integriteit, verantwoordelijkheid en zorg voor elkaar de boventoon voeren.'²¹ De partij is op zoek naar manieren om dat deel van de kiezers naar zich toe te trekken dat zich zorgen maakt over het uiteenvallen van de samenleving, de erosie van maatschappelijke instituties (met name het gezin), de verloedering van de openbare ruimte en de dienstverlening, de schadelijke gevolgen van productie en consumptie, genetische manipulatie van het leven, de toenemende armoede en ongelijkheid in grote delen van de wereld en de daaruit voortvloeiende stroom vluchtelingen en migranten naar het Westen. Deze groep kiezers, die niet zo eenvoudig te bestempelen valt als links of rechts in klassieke zin, is groter dan het klassieke christelijke electoraat.²²

Nieuwe kansen: de opkomst van het populisme

Het aanpassen van de ideologie en de beleidsstandpunten van het CDA had echter niet het verhoopde gunstige effect. Ten tijde van het begin van de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 waren de regeringspartijen PVDA en VVD

vol vertrouwen dat de maatschappelijke en economische resultaten van de paarse coalitie (zoals een lage werkloosheid en inflatie, en een evenwichtige begroting) een gunstig effect zouden hebben op hun populariteit. Beide partijen veronderstelden dat ze de vruchten zouden plukken van het in internationaal perspectief opmerkelijke succes van de Nederlandse arbeidsmarkt: het Nederlandse mirakel van snelle banengroei.²³ Waar het allemaal om draaide bij de verkiezingen, meenden ze, was welke van de twee partijen de grootste zou worden en dus informeel het recht zou hebben om de coalitieonderhandelingen te starten en de minister-president te leveren.²⁴ De opiniepeilingen gaven aan dat zowel de VVD als de PVDA zou winnen en dat het CDA op hetzelfde niveau zou blijven of iets vooruit zou gaan ten opzichte van 1998.

En toen verscheen plotsklaps met Pim Fortuyn de Nederlandse variant van het rechts-populisme ten tonele, wat niet alleen de Haagse politiek op zijn kop zette maar ook het lot van de christendemocratie radicaal veranderde. In tegenstelling tot wat Fortuyn zelf keer op keer zei, kan de opkomst van zijn partij, de Lijst Pim Fortuyn (LPF), het beste worden verklaard tegen de achtergrond van de populistische *Zeitgeist* in Europa.²⁵ Er waren drie ontwikkelingen die aan de opkomst van de rechts-populistische beweging in heel Europa ten grondslag lagen en die van bijzonder belang waren voor de situatie in Nederland.

Ten eerste werd de latente vreemdelingenangst, die zich vooral richtte tegen de migratie en de multiculturele samenleving, een politiek thema. In de tweede plaats werd de algemene onvrede over het functioneren van de instituties van de vertegenwoordigende democratie steeds luider. Deze kritiek vertaalde zich ook in een politiek geluid, hetgeen het cynisme over de politieke elite bevorderde. In Nederland leidde dat politiek cynisme niet tot apathie en passiviteit, maar tot een rechts-populistisch protest dat niet zozeer antidemocratisch was als wel gekant tegen de elitaire politiek, de gesloten aard van het institutioneel nog steeds verzuilde politieke systeem, het gebrek aan representativiteit van politici, het gekonkel van allerlei belangengroeperingen, het slecht functioneren van de openbare dienstverlening (met name in de gezondheidszorg) en het tegenstrijdige gedoogbeleid. Ten slotte was er het steeds grotere ongenoegen over de politieke cultuur, dat zich vertaalde in kritiek op de linkse politieke correctheid en de heersende publieke moraal. De latente vreemdelingenangst in de Nederlandse maatschappij kwam tot uiting in een frontale aanval op deze politieke correctheid, dat wil zeggen op de morele druk die op burgers werd uitgeoefend om vooral niets negatiefs te zeggen over wat dan ook maar met migratie te maken had. De verzuilde politieke cultuur in Nederland kreeg er bovendien van langs vanwege haar verstikkende consensusvorming, die gevoelige maatschappelijke en politieke conflicten in de kiem smoorde en waarbij allerlei politieke deals in achterkamertjes werden gesloten.

De LPF van Fortuyn maakte vreemdelingenangst tot politiek thema, wat wel aansloot bij de algehele trend in Europa maar niet een exacte kopie opleverde van het rechts-populisme. Zo pasten Fortuyns vrijzinnige denkbeelden en zijn openlijke en exhibitionistische homoseksualiteit helemaal niet in dat plaatje. Maar

typerend was weer wel Fortuyns kritiek op de traditionele partijen en het functioneren van de vertegenwoordigende democratie, zijn afkeer van politieke correctheid, zijn maatschappelijk en cultureel chauvinisme, zijn angst voor (en deels onbekendheid met) internationale politiek en de gevolgen van internationalisering, zijn nostalgisch nationalisme en anti-Europese-Unie-gevoelens, zijn anti-immigrantentaal ('Nederland is vol') en zijn charisma.

Het succes van de LPF kan grotendeels worden verklaard doordat kiezers positief reageerden op het feit dat er een politieke zaak werd gemaakt van onderwerpen als migratie, asielzoekers, de multiculturele samenleving en criminaliteit.²⁶ Dat zorgde ervoor dat kwesties die eerder los van elkaar stonden, nu werden verbonden met beleidsproblemen en zo samen de zogenoemde 'buitenlandskwestie' vormden.²⁷ Zo smolten arbeidsmigratie (werkgelegenheid, sociale zekerheid, gezondheidszorg, huisvesting), politieke vluchtelingen (opvang van asielzoekers) en de sociaaleconomische en culturele integratie van allochtonen in toenemende mate samen tot één groot thema, dat Fortuyn in zijn politieke campagne voortdurend aan de orde stelde. Dit complexe thema van de 'buitenlandskwestie' werd dan weer gekoppeld aan het thema van openbare orde (criminaliteit, onveiligheid), de bedreiging van de Nederlandse cultuur door de islam, en het slecht functioneren van de politieke partijen.

Hoewel de kern van de 'buitenlandskwestie' aan het eind van de jaren negentig al zichtbaar was, laat een analyse van opiniepeilingen zien dat de politieke onenigheid over dit vraagstuk zich tussen oktober 2001 en mei 2002 snel verhardde, onder invloed van de terroristische aanslagen van 11 september in de Verenigde Staten, Fortuyns politieke strategie en de verkiezingswinst van populistische bewegingen bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2002. De politicoloog Philip van Praag heeft aangetoond dat in oktober 2001, toen Fortuyn nog leider was van de centrumlinkse populistische partij Leefbaar Nederland, zo'n 17 procent van de partijaanhang voor een strenger asielbeleid was, een niet ongebruikelijk percentage.²⁸ Vijf maanden later, toen Fortuyn inmiddels de LPF had opgericht, deelde 52 procent van de potentiële LPF-kiezers deze mening.

Het antwoord van het CDA

Het CDA deed zijn best in te spelen op de nieuwe politieke situatie die met de komst van Fortuyn was ontstaan. Fortuyn had frontaal de aanval ingezet op de resultaten van de paarse coalitie met zijn publicatie *De puinhopen van acht jaar paars*.²⁹ Dit boek was zijn verkiezingsmanifest en het zou het politieke debat volledig overheersen. Fortuyn benadrukte het slechte functioneren van de publieke sector en had kritiek op de in zijn ogen autistische politieke elite, omdat deze er niet in zou slagen ook maar één van de problemen op te lossen die er in Nederland werkelijk toe deden. De christendemocraten namen dit thema van Fortuyn over in hun verkiezingscampagne, waarin ze ook stelden dat Nederland dringend

economische en maatschappelijke hervormingen nodig had na acht jaar ‘paarse afbraak’.

Ten tweede, en net zo belangrijk, zag het CDA zijn kans schoon het conservatieve communitarisme te gebruiken om een deel van de ontevredenheid over de multiculturele samenleving naar zich toe te trekken. Dat deed de partij door kritiek te uiten op het multiculturalisme. In zijn lezing ‘De wederopbouw van Nederland’ sprak Jan Peter Balkenende de volgende woorden:

Een samenleving kan niet goed functioneren als er groepen zijn die de basiswaarden van die samenleving en cultuur onvoldoende kennen en eigen gemaakt hebben (...). Binnen het onderwijs moet meer aandacht aan de verbindende waarden en normen worden besteed. Binnen de vrijheid van onderwijs dient Nederlands onderwijs gegeven te worden, in de Nederlandse taal en over de Nederlandse samenleving en cultuur. Vrijheid van onderwijs is wat dat betreft een vrijheid in verantwoordelijkheid: het volledig vullen van de vrije ruimte met Marokkaanse geschiedenis en cultuur past daar niet in (...).

Ook het concept van de ‘multiculturele samenleving’ draagt bij aan dat verwarrende beeld [over wat te onzent wel en niet hoort.]. Waar het geïndividualiseerde vrijheidsdenken wordt gecombineerd met Nederland als een optelsom van naast elkaar bestaande culturen, liggen de conflicten op de loer. Het is dan ook tekenend dat het vaak de grootste voorstanders van de multiculturele samenleving zijn die vooraan staan in het protest tegen uitspraken van een imam.

Culturele openheid, respect voor andere meningen en opvattingen kunnen en mogen niet leiden tot tolerantie en vrijblijvendheid. Integratie en samenleven kunnen alleen vorm krijgen vanuit aanvaarding van de uitgangspunten van de Nederlandse rechtsstaat en aanpassing aan wezenlijke onderdelen van de Nederlandse cultuur. De kern daarvan vormen de waarden, zoals die zijn neergelegd in de Grondwet. Gemeenschapszin veronderstelt gemeenschappelijk gedeelde waarden. Daaruit volgt dat multiculturaliteit als zodanig ontoereikend is om te kunnen dienen als basis voor integratie.³⁰

Aan de ene kant wilde het CDA met deze opstelling profiteren van de vreemdelingenangst onder dat deel van het electoraat dat niet wilde overstappen naar zo’n excentrieke en moreel twijfelachtige figuur als Fortuyn, maar aan de andere kant wilde de partij ook de deur openhouden voor een regeringscoalitie met de LPF. Dus richtte deze nieuwe en expliciete christendemocratische kritiek zich op de rechtshandhaving, op de Nederlandse cultuur en op de gemeenschappelijke waarden en normen die voor integratie nodig waren.

Ten derde besloot het CDA een soort niet-aanvalsverdrag met Fortuyn te sluiten.³¹ Het CDA was de enige partij die Fortuyn niet persoonlijk aanviel, die hem prees voor zijn grondige analyse van de ‘puinhopen van paars’ en die nadrukkelijk liet

doorschemeren wel te voelen voor een regeringscoalitie met de LPF. Daarmee droegen de partij niet alleen bij aan de ‘normalisering’ van Fortuyns LPF, maar opende zij ook de deur naar regeringsdeelname na acht jaar oppositie.

Ten slotte werd het CDA geholpen door de moord op Fortuyn op 6 mei 2002 – negen dagen voor de verkiezingen. De reactie van de bevolking op de moord was ongekend: de LPF-aanhang ging dagenlang massaal de straat op, met groot vertoon van rouw en boosheid. De LPF buitte de moord en de publieke verontwaardiging ten volle uit. Partijvoorzitter Peter Langendam nam geen afstand van leuzen waarin de leiding van de PVDA en andere linkse partijen van moord werd beschuldigd. Hij zei zelfs dat Fortuyn was gedemoniseerd doordat links hem van racisme had beticht en hem met de Franse extreem-rechtse politicus Jean-Marie Le Pen had vergeleken. Daardoor had links bijgedragen aan een sfeer waarin politieke moord mogelijk was geworden – in zijn woorden: ‘De kogel kwam van links.’³² Linkse partijleiders ontvingen bedreigingen dat ze de dood van Fortuyn met hun eigen leven zouden moeten bekopen, waardoor hun bewegingsvrijheid werd beknot en ze in hun campagne strijd werden belemmerd. Door die licht ontvlambare stemming onder de bevolking en in de politiek, besloten de politieke partijen de verkiezingscampagne te staken – een afspraak waaraan de LPF zich overigens als enige niet hield.

Een vergelijking van opiniepeilingen van vlak voor de Kamerverkiezingen met de uiteindelijke verkiezingsuitslag laat zien dat links een flinke slag was toegebracht door de moord en de daaropvolgende gebeurtenissen. Op 1 mei stond de PVDA in de peilingen op 30 zetels, maar op 15 mei, verkiezingsdag, wonnen ze er uiteindelijk slechts 23 (7 minder). GroenLinks hoopte op 15 zetels, maar kreeg er 10 (5 minder). Vreemd genoeg had de moord geen enkel effect op de LPF, die net zoveel zetels kreeg als de peilingen hadden voorspeld (26). Verreweg het grootste effect was echter te zien bij de christendemocraten. Op 1 mei 2002 luidde de voorspelling dat het CDA op 29 zetels zou uitkomen. Maar het resultaat van 15 mei was dat de partij met 43 zetels in totaal de grootste partij in het parlement werd.³³

Het succes van de LPF was geen lang leven beschoren. Zonder haar charismatische leider Fortuyn ging de partij, toch al een merkwaardige smeltkroes van lieden van uiteenlopende pluimage, al snel aan interne strijd ten onder. Vanwege de verkiezingsuitkomsten en het gespannen maatschappelijke en politieke klimaat, was het politiek gezien vrijwel onmogelijk geworden de LPF niet in de regering op te nemen. De regeringscoalitie van CDA, LPF en VVD, geleid door CDA-leider Balkenende, werd gekenmerkt door het soort conflicten en schandalen dat de LPF teisterde. In de ogen van het publiek, inclusief de LPF-kiezers zelf, spreidden de LPF-ministers een bizar en fnuikend soort zelfvernietigend gedrag ten toon. Daardoor kwam de coalitie al snel ten val en werden in januari 2003 nieuwe verkiezingen gehouden.

Bij deze Tweede Kamerverkiezingen werd de LPF afgestraft. De partij van Fortuyns politieke erfgenamen behield slechts 6 procent van haar stemmen (8 zetels), terwijl het CDA erin slaagde de winst van zijn opportunistische strategie te

prolongeren. Maar de kiezers keerden ook weer terug naar links. De verkiezingsuitslag liet geen voorkeur zien voor voortzetting van een centrumrechtse coalitie, waarvoor zowel het CDA als de VVD campagne hadden gevoerd. De uitslag sloot een dergelijke combinatie feitelijk zelfs uit. Tijdens de langdurige – maar naar Nederlandse begrippen normale – coalitieonderhandelingen slaagde het CDA er wel in een coalitie met de PVDA (de tweede grootste partij in het parlement) te voorkomen, waarna een regering met VVD en D66 werd gevormd die opnieuw onder leiding van Balkenende kwam te staan.

Het tweede kabinet-Balkenende, dat in mei 2003 van start ging, kwam met vrij ingrijpende hervormingen van de verzorgingsstaat. Het CDA paste zijn strategie nogmaals aan de gewijzigde politieke omstandigheden aan. De partij schoof op in een monoculturele, nationalistische en conservatieve richting, met een duidelijk effect op het beleid voor de publieke en de private sfeer. Deze beweging was een antwoord op de moreel-ethische of ethisch-culturele dimensie die duidelijk, onder min of meer normale sociaaleconomische en financiële omstandigheden, een grote rol kan spelen in de Nederlandse politiek en waarvan ten behoeve van verkiezingswinst gebruik kan worden gemaakt.

In de publieke sfeer en in de sociaaleconomische beleidsvorming legde het CDA de nadruk op individuele in plaats van de collectieve verantwoordelijkheid en draaide het de overheidsbemoediging op sociaal terrein terug. Typische christendemocratische onderwerpen als maatschappelijke rechtvaardigheid en solidariteit leken volledig te verdwijnen of irrelevant te worden. Het idee van vrijheid werd opnieuw gedefinieerd, teneinde het nieuwe conservatieve partijstandpunt over privé-aangelegenheden duidelijk te maken. In de visie van de christendemocraten zou de onbeperkte persoonlijke vrijheid doorgeslagen zijn naar grenzeloos eigenbelang en egoïsme, met de teloorgang van normen en waarden in de maatschappij als gevolg. Bovendien vormden het multiculturalisme en de aanwezigheid van meerdere waardesystemen in één maatschappij een bedreiging voor de sociale orde wanneer culturen en subculturen met elkaar in botsing komen. Kortom, met betrekking tot economische zaken had het CDA een neoliberale agenda overgenomen en ten aanzien van de privésfeer bleek de partij conservatiever en minder tolerant te zijn geworden. Deze nieuwe ideologie lag ten grondslag aan de door Balkenendes tweede kabinet doorgevoerde reorganisatie van de verzorgingsstaat.

Hervormingen van de verzorgingsstaat zijn niet erg populair, en mede daardoor deden de coalitiepartijen CDA, VVD en D66 het gedurende de gehele zittingsperiode bijzonder slecht in de opiniepeilingen.³⁴ Vlak voor de vervroegde Kamerverkiezingen van november 2006 (die nodig waren geworden omdat D66 in juni uit de coalitie was gestapt) riep de regering echter de hervormingen een halt toe en deelde zij enkele verkiezingscadeautjes uit ('het zoet'; voornamelijk compensatie voor verlies van inkomen door andere maatregelen van het kabinet). Het is onduidelijk of dat enig direct effect heeft gehad, maar feit is wel dat het CDA het beter ging doen in de peilingen. De grootste oppositiepartij aan de linkerkant, de PVDA, maakte een kapitale verkiezingsblunder door met ingewikkelde antwoorden te

komen op problemen die het gevolg waren van de vergrijzing en door heel direct bezuinigingen op de AOW aan te kondigen. Dat riep vele negatieve reacties op bij grote groepen kiezers en had dan ook een averechtse uitwerking waarvan de PVDA moeite had te herstellen, ook niet nadat ze het plan weer had ingetrokken.

Dit ondoordachte sociaaldemocratische optreden had wel drie grote gevolgen. In de eerste plaats kon het CDA na vier jaar bezuinigen zich plotseling geloofwaardig opwerpen als de verdediger van de AOW en de verzorgingsstaat, en kon de partij sommige antisociaaldemocratische kiezers uit het midden weer naar zich toetrekken. Daarnaast trokken linkse kiezers *en masse* van de PVDA naar de grootste linkspopulistische concurrent, de SP. Ten slotte werd, doordat sociaaleconomische zaken die te maken hadden met de verzorgingsstaat in de campagne centraal kwamen te staan, het multiculturalisme een minder relevant thema, behalve voor de rechtse partijen. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 verloor het CDA 3 zetels, maar bleef met 41 zetels toch nog de grootste partij. De PVDA leverde 9 zetels in en kwam uit op 33 zetels. De SP boekte 16 zetels winst en kwam op 25 zetels, waardoor deze partij van een kleine mededinger ineens een belangrijke speler werd. De Partij voor de Vrijheid (PVV), een nieuwe anti-immigranten en antimoslimpartij die werd geleid door het Tweede Kamerlid Geert Wilders, die zich had losgemaakt van de VVD, bleek een succesvolle concurrent te zijn voor zijn oude partij. De PVV haalde de voormalige Fortuyn-kiezers naar zich toe en won uit het niets 9 zetels.

Na de val van de regering in de zomer van 2006 had het derde kabinet-Balkenende, bestaande uit CDA en VVD, de verkiezingen voorbereid. Het vierde door Balkenende geleide kabinet waarin CDA, PVDA en ChristenUnie zitting hadden, trad aan in februari 2007. Deze regeringscoalitie had een beleidsprogramma dat nog steeds opteerde voor verdere hervorming van de verzorgingsstaat. De invloed van de sociaaldemocraten en progressieve christenen evenwel leidde ertoe dat het in de jaren ervoor sterk naar rechts opgeschoven CDA in sociale zin weer richting het politieke midden terug schoof. Daar waar het CDA een bijna liberale beleidsagenda wenste te volgen, zoals bij het voorstel van minister Piet Hein Donner van Sociale Zaken om het ontslagrecht te beperken, werd de partij door de coalitiepartners gecorrigeerd.

Van groot belang voor de politieke daadkracht van het vierde kabinet-Balkenende kabinet en de rol van het CDA waren allereerst de financiële crisis die in 2008 uitbrak en de economische recessie die hierop volgde. Deze gebeurtenissen noopten tot zeer radicale aanpassingen van het beleid en tot specifieke financiële en sociaaleconomische crisismaatregelen. Het totale bedrag aan steunoperaties (zoals miljarden euro's voor financiële instellingen die in de problemen waren geraakt) en de gevolgen van de economische malaise (bijvoorbeeld teruglopende belastinginkomsten en de automatische verhoging van de sociale uitgaven) resulteerde in een zeer snel oplopend en onaanvaardbaar hoog begrotingstekort. Een gevolg was dat de sociaaleconomische tegenstelling in de Nederlandse politiek niet alleen weer scherper naar voren kwam, maar ook weer in min of meer klassieke

vorm verscheen als de tegenstelling tussen de partij (de VVD) die voor alles de staatsfinanciën op orde wil brengen door de uitgaven fors te saneren en de partij (de PVDA) die een oplopend tekort tolereert om sociale uitgaven te kunnen blijven doen.

Tijdens de campagne voor de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010 (die voortvloeiden uit het feit dat de PVDA in februari uit het kabinet was gestapt) bleek dat, naarmate deze sociaaleconomische tegenstelling scherper werd, CDA-leider Balkenende steeds grotere moeite had een eigen positie te handhaven. Zijn partij zat met haar verkiezingsprogramma en wat de electorale strategie betreft eigenlijk volledig op de positie van de VVD. Sterker nog, het CDA leek conservatief-liberaler te willen zijn dan de VVD, zoals bleek uit de manier waarop Balkenende de handhaving van de hypotheekrenteaftrek tot absoluut breekpunt wilde maken voor de formatie, maar de liberale partijleider Mark Rutte niet zover kreeg dit ook te doen. Op andere punten trachtte het CDA weer een meer sociaal gezicht te benadrukken ten opzichte van de VVD, maar verloor daar weer aan geloofwaardigheid in de competitie met de PVDA. Wat betreft het heikele issue van de multiculturele samenleving en de migratie was ook het profiel moeilijk aan te scherpen. Dit kwam door de aanwezigheid van de zeer uitgesproken Wilders, het belang dat het CDA aan godsdienstvrijheid hecht waardoor de partij moeite heeft haar reserves ten opzichte van de islam te uiten, alsmede het feit dat deze thema's voor een belangrijk deel weggedrukt werden door de urgentie van de sociaaleconomische en financiële problematiek.

Conclusie

De confessionele partijen kwamen hun existentiële crisis in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw te boven door zich te profileren als werkelijk christendemocratische partij. Hoewel deze nieuwe christendemocratische identiteit ideologisch succes had in de jaren tachtig, was die slecht toegerust op de politiek-economische omstandigheden in die tijd. Het CDA slaagde er weliswaar in om in centrumrechtse coalities een liberaal getint bezuinigingsbeleid te voeren dat aansloeg bij de kiezers, maar de partij bleek uiteindelijk niet in staat een overtuigend en aantrekkelijk sociaaleconomisch hervormingsprogramma aan de kiezer voor te leggen. Het CDA bleef lange tijd opteren voor een afgeslankte versie van de bestaande, maar te passieve verzorgingsstaat en had geen antwoord op de vraag hoe de partij deze verzorgingsstaat, die ze zelf had helpen opbouwen, nu aan de nieuwe omstandigheden moest aanpassen. De agenda van de activerende verzorgingsstaat die de paarse coalitie omarmde, behelsde wel zo'n antwoord.

Tijdens zijn gedwongen periode in de oppositie gedurende paars in de jaren negentig probeerde het CDA zijn onderscheidende christendemocratische ideologie, zijn beleidsstandpunten, zijn kracht als organisatie en zijn verkiezings- en coalitiestrategieën te revitaliseren. De partij werd daarin echter ernstig belemmerd door

structurele zwaktes die voortvloeiden uit de secularisatie, de teloorgang van vastomlijnde en politiek duidelijke collectieve identiteiten, het blijven vasthouden aan een achterhaald verzorgingsstaatsmodel en het verlies van sociale inbedding. Uit diverse strategische opties heeft het CDA een gemoderniseerde politieke ideologie samengesteld die nog altijd is gebaseerd op het christendemocratische erfgoed, maar die ook meer (liberaal-)conservatieve elementen bevat en door het communitarisme is beïnvloed. Het CDA probeert een antwoord te vinden op de secularisatie met behulp van een dubbele en zelfs tegenstrijdige strategie. De partij verzet zich tegen de ontkerstening door steeds haar christelijke inspiratie te onderstrepen en haar fundamenteel christelijke waarden opnieuw te vertalen naar een ideologie die politiek werkbaar is, terwijl zij tegelijkertijd probeert de aandacht van haar christelijke inspiratie af te leiden door een seculiere versie van haar erfgoed aan te bieden die anti-individualistisch is in de publieke sfeer en moralistisch in de privésfeer.

Tot vlak voor de Kamerverkiezingen van 2002 was er evenwel geen enkel teken van herstel voor de 'aangepaste' christendemocraten. Totdat het rechts-populisme in Nederland zijn intrede deed, gaven de peilingen en andere indicatoren duidelijk aan dat de PVDA en de VVD profiteerden van hun langdurige regeerperiode in de jaren negentig en hun kennelijke succes in het moderniseren van de Nederlandse verzorgingsstaat. In 2001 hadden beide partijen goede rapportcijfers voor hun regeerperiode en zij dachten ook dat ze daar in de verkiezingen de vruchten van zouden plukken en het CDA ver achter hen zouden laten in zijn overlevingsstrijd.

Aan het begin van het nieuwe millennium werd echter pijnlijk duidelijk dat politiek wantrouwen en onvrede al aan het eind van de jaren negentig onder de oppervlakte borrelden. De ogenschijnlijke politieke rust was bedrieglijk. Maar het CDA slaagde er nog steeds niet in om in te spelen op deze sentimenten, die de partij konden helpen in de strijd tegen het zittende paarse kabinet en tegen haar voornaamste electorale concurrenten. Het was de Nederlandse variant van het rechts-populisme dat deze onvrede onder de bevolking wist om te zetten in politiek gewin. Dat rechts-populisme stelde de christendemocraten in staat om zich niet helemaal naar de marge te laten drukken en te profiteren van het politieke onbehagen dat zich begon te openbaren. De voornaamste oorzaak van de onverwachte opleving van de christendemocratie (nog niet in het minst in de ogen van de christendemocraten zelf) lag in het feit dat ze munt konden slaan uit het multiculturele ongenoegen dat plotseling in de Nederlandse samenleving naar boven kwam. Het communitarisme, waarmee het CDA zich langzaam maar zeker verbond, bleek daarbij een veelbelovend middel te zijn om de macht weer naar zich toe te trekken.

Toch was het herstel van de Nederlandse christendemocratie ook een zaak van puur geluk: door de politieke moord op de populistische leider Fortuyn in mei 2002 en de strategische blunders van de sociaaldemocraten tijdens de verkiezingscampagne van 2006, veranderde de situatie in het voordeel van het CDA. De regeringssamenwerking met de PVDA en de ChristenUnie in de jaren 2007-2010

zette een flinke rem op een verder opschuiven in (liberaal-)conservatieve richting en ging gepaard met een zeker verlies aan politieke herkenbaarheid. De nasleep van de financiële crisis en de economische malaise was in politieke zin ongunstig voor het CDA, omdat de partij in de wederopleving van de bijna klassieke strijd tussen rechts en links in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010 voor zichzelf geen onderscheidende positie meer kon formuleren. Het sociaaleconomisch en financieel program van het CDA verschilde in essentie weinig van dat van de VVD. Profilering op de ethisch-culturele dimensie was evenzeer bijzonder lastig door de aanwezigheid van de op dit punt dominante PVV van Wilders.

De Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010 verliepen voor het CDA desastreus: de partij verloor 20 van haar 41 zetels en kwam uit op 21 zetels – het laagste aantal sinds 1977, toen ARP, CHU en KVP voor het eerst onder deze naam aan de nationale verkiezingen deelnamen. Betekent deze zware electorale nederlaag dat de centrale rol die het CDA in de Nederlandse politiek heeft gespeeld definitief voorbij is? Als men van de bovenstaande geschiedenis iets kan leren, dan is het wel dat dit een ondoordachte conclusie zou zijn. Immers, de christendemocratische feniks kan zeer wel op wonderbaarlijke wijze opnieuw geboren worden uit zijn eigen as. In de zomer van 2010 leek het bijvoorbeeld nog zeer onwaarschijnlijk dat het CDA gewoon weer tot de regering zou toetreden en daarmee de gelegenheid en tijd zou krijgen om zich opnieuw te bewijzen als gouvernementele partij. Toch was dit precies wat er gebeurde. Het is niet te voorspellen hoe lang deze fragiele constructie van het kabinet-Rutte/Verhagen gaat standhouden, maar velen binnen het CDA zien regeringsdeelname niet alleen als een instantbevredestiging van de eigen machts-honger, maar ook als een eerste stap op weg naar herstel van de electorale positie van de partij. Men hoopt dat de PVV, waaraan het CDA in het zuiden van het land veel kiezers lijkt te zijn kwijtgeraakt, (een deel van) haar kiezers zal teleurstellen, omdat ze haar radicaliteit moet indammen in ruil voor grote invloed op het beleid. De gedoogsteun van de PVV is onvermijdelijk gepaard gegaan met de door deze partij zo verafschuwde compromissen, zoals de verhoging van de AOW-leeftijd naar 66 jaar. Dit maakt de PVV tot een gewone partij, waarmee het makkelijker concurreren is. Tegelijkertijd kan het CDA straks de kiezers erop wijzen dat de PVV wel enige, maar niet de volle verantwoordelijkheid voor regeren op zich heeft genomen. Voor het overige hoopt men dan dat Wilders tussen nu en de volgende verkiezingen een onvergeeflijke *faux pas* maakt en dat het CDA voldoende tijd krijgt om een beter politiek antwoord te vinden op de door Wilders gekoesterde en aangewakkerde islamofobie.

Succes is echter niet gegarandeerd. Veel zal uiteindelijk afhangen van de vraag of het CDA in staat zal zijn de tijdens het congres over regeringsdeelname op 2 oktober 2010 zo scherp naar boven gekomen interne verdeeldheid te overbruggen tussen christendemocraten van de oude stempel (die tegen samenwerking met de PVV waren) en de conservatieve machtsgeoriënteerde Tweede Kamerfractie (die

grotendeels voorstemde). Meer structureel zal de politieke toekomst van het CDA afhangen van de vraag hoe gereageerd wordt op de uitdaging van de voortgaande secularisatie. Het lot van de christendemocratie hangt niet rechtevenredig samen met de secularisatie. Waarom is dat het geval? Secularisatie is namelijk niet gewoonweg een zaak van het loskoppelen van een religieuze en een politieke identiteit. Het is zeker zo dat religie duidelijk heeft afgedaan als instrument voor een partij om zich een herkenbare identiteit aan te meten, maar we weten veel minder goed hoe van oorsprong christelijke geloofsovertuigingen, normen en waarden omgezet worden in seculiere waarden en wat dat voor invloed heeft op de (religieuze) politieke identiteit.³⁵ Maar juist die transformatie is misschien wel een belangrijk element in het structurele proces dat we secularisatie noemen. Daarmee moeten we dus ook rekening houden als we willen begrijpen waarom de aanhang van religieuze partijen zo onbestendig is, maar ook hoe zulke partijen er überhaupt in slagen te blijven bestaan. Er zijn weliswaar structurele problemen, maar er liggen hier ook nog steeds kansen voor het CDA.

Het CDA zou zich bovendien niet als willoos slachtoffer van de secularisatie moeten gaan gedragen, maar actief op zoek moeten gaan naar mogelijkheden tot herstel, bijvoorbeeld door na te gaan met welk verhaal de verloren kiezers in het zuiden weer te binden zijn. Een politieke partij met een religieuze achtergrond kan zich aanpassen door zich meer seculier op te stellen, maar – via een beroep op van origine christelijke normen en waarden – toch verbindingen te blijven leggen tussen bijvoorbeeld die mensen die zich onzeker of zelfs bedreigd voelen in een almaar en steeds sneller veranderende en internationaliserende samenleving en diegenen die hierin juist een uitdaging en kansen zien. In minder turbulente economische tijden zou ook hier nog behoorlijk wat electorale ruimte gecreëerd kunnen worden. Het CDA kan actief blijven als schepper van een moderne variant van wat Stathis Kalyvas ‘niet-seculiere politiek’ heeft genoemd.³⁶

Niet-seculiere politiek gebruikt (van oorsprong) religieuze ideeën, symbolen en rituelen als een belangrijk middel om kiezers te trekken en bruggen te bouwen tussen niet expliciete christenen en christenen en andere gelovigen (inclusief moslims). De moderne variant van niet-seculiere politiek is de tot nu toe vaak ook wat ongemakkelijke poging om de expliciete en exclusieve christelijk ideologische lading weg te nemen en te vervangen door een nieuw pakket geloofsovertuigingen, waarden en normen die door christelijke noties zijn geïnspireerd, maar als seculier worden voorgesteld. In deze zin is de moderne christendemocratische politiek niet religieus en ook niet seculier, maar dus – bij gebrek aan een beter woord – niet-seculier. Misschien is de wereld, zoals de godsdienstsocioloog Peter Berger het verwoordt heeft, nog net zo doordrongen van religie als altijd, zij het dan voor velen heel impliciet.³⁷ Als dat zo is, dan volgt daaruit dat de situatie voor christendemocratische partijen veel gunstiger is dan dat we tot dusver hebben aangenomen. De besluiten van het CDA-congres in oktober om de gedoogsteun van de islamofobe PVV te accepteren en van de Kamerfractie om een kabinet van ongekende rechtse signatuur te ondersteunen lijken echter in strijd te zijn met de

De christendemocratische feniks en de moderne, niet-seculiere politiek

optie van de niet-seculiere politiek. Kortom, hoewel de mythe van de feniks van een altijddurende cyclus van verscheiden en wedergeboorte verhaalt, is er in de rauwe politieke werkelijkheid van Nederland na 2010 geen garantie voor een christendemocratische herrijzenis uit de as van de kabinetten-Balkenende.

1993) 25.

⁴⁵ Interview met Van Velzen, 18 mei 2010.

⁴⁶ Zie bijvoorbeeld: J. van Gennip, 'Van de ankers losgeslagen', *Christen Democratische Verkenningen* (themanummer: 'De toren van Europa') 24 (2004) 102-110.

⁴⁷ EVP persmededeling van 3 oktober 2010, 'Verklaring van EVP-Voorzitter Wilfried Martens, over de vorming van de nieuwe regering onder leiding van de liberalen in Nederland: "Ik betreur deze politieke ontwikkeling omdat zij de verstandhouding, de cohesie en de solidariteit in onze Europese samenlevingen kan bedreigen. Het is de plicht van de grote politieke families om zich te bezinnen over deze onfortuinlijke realiteit [het succes van een anti-is-lampartij] en ze samen te bestrijden. Zoals in het verleden zal de EVP in het kader van de Europese Unie steeds blijven weigeren om samen te werken met extreem-rechtse en extreem-linkse partijen. (...) Ik vertrouw erop dat in de lange christendemocratische traditie van het CDA hun politici dit zullen waarmaken in regering en parlement alsook dat het politiek akkoord verenigbaar zal blijken te zijn met een vrije en pluralistische democratie en eerbied voor de mensenrechten, de fundamentele vrijheden en de rechtsstaat, basiswaarden van de EVP."

Bijdrage Van Kersbergen

¹ Deze bijdrage is een bewerking en actualisering van: K. van Kersbergen, 'The christian democratic phoenix and modern unsecular politics', *Party Politics* 14 (2008) 259-279.

² S. Van Hecke en E. Gerard ed., *Christian democratic parties in Europe since the end of the Cold War* (Leuven 2004).

³ Het verlies aan leden en kiezers is gerelateerd aan het jaar 1989 en de toen gehouden Tweede Kamerverkiezingen.

⁴ F. Duncan, 'A decade of christian democratic decline. The dilemmas of the CDU, ÖVP and CDA in the 1990s', *Government and opposition* 41(2006) 469-490; F. Duncan, "Lately, things just don't seem the

same". External shocks, party change and the adaptation of the Dutch christian democrats during "Purple Hague" 1994-8', *Party Politics* 13 (2007) 69-87.

⁵ P. Lucardie, 'Paradise lost, paradise regained? Christian democracy in the Netherlands' in: Van Hecke en Gerard ed., *Christian democratic parties in Europe*, 159-178, aldaar 161.

⁶ K. van Kersbergen, 'The distinctiveness of christian democracy' in: D.L. Hanley ed., *Christian democracy in Europe. A comparative perspective* (Londen 1994) 31-47; K. van Kersbergen, *Social capitalism. A study of christian democracy and the welfare state* (Londen/New York 1995); K. van Kersbergen, 'Contemporary christian democracy and the demise of the politics of mediation' in: H. Kitschelt e.a. ed., *Continuity and change in contemporary capitalism* (Cambridge 1999) 346-370.

⁷ R.F. Inglehart, *Modernization and post-modernization. Cultural, economic, and political change in 43 societies* (Princeton 1997).

⁸ P.L. Berger, 'The desecularization of the world. A global overview' in: P.L. Berger ed., *The desecularization of the world. Resurgent religion and world politics* (Washington 1999) 1-18.

⁹ H. Keman, 'Centre-space politics. Party behaviour in multi-party systems' in: H. Keman ed., *The politics of problem-solving in postwar democracies* (Houndmills/New York 1997) 85-112.

¹⁰ M.W.M. de Vries, *Governing with your closest neighbour. An assessment of spatial coalition formation theories* (Nijmegen 1999).

¹¹ P.L. Berger, *The sacred canopy. Elements of a sociological theory of religion* (New York 1990) 107.

¹² L.M. Mead, 'Religion and the welfare state' in: R.F. Tomassen ed., *The welfare state, 1883-1983. Comparative social research* (Greenwich/Londen 1983) 50-56, aldaar 52-53.

¹³ K. van Kersbergen en A. Krouwel, 'De veranderde beleidsfilosofie van het CDA van Balkenende' in: F. Becker, W. van Henneker en M. Hurenkamp ed., *Vier jaar Balkenende* (Amsterdam 2006) 38-53.

- ¹⁴ *Nieuwe wegen, vaste waarden*, CDA (Den Haag 1995) en *Samenleven doe je niet alleen. Verkiezingsprogramma 1998-2002*, CDA (Den Haag 1998).
- ¹⁵ *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid. Verkiezingsprogramma 2002-2006*, CDA (Den Haag 2002).
- ¹⁶ B. Girvin ed., *The transformation of contemporary conservatism* (Londen 1988); N. O'Sullivan, 'Conservatism' in: R. Eatwell en A. Wright ed., *Contemporary political ideologies* (Londen 1993) 50-77.
- ¹⁷ D.L. Hanley, 'Christian democracy and the paradoxes of europeanization. Flexibility, competition and collusion', *Party Politics* 8 (2002) 466. Zie ook de bijdrage van Steven Van Hecke in deze bundel.
- ¹⁸ J.J. de Haan en M. Schnackers, "'Welbeschouwd is er geen polariteit tussen conservatief en radicaal'", *CDA Magazine* 8 (2005) 6-7.
- ¹⁹ *Program van Uitgangspunten*, CDA (Den Haag 1993).
- ²⁰ H. Pellikaan, T. van der Meer en S. de Lange, 'The road from a depoliticized to a centrifugal democracy', *Acta Politica* 38 (2003) 23-50.
- ²¹ *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, 8.
- ²² H. Kriesi e.a., 'Globalization and the transformation of the national political space. Six European countries compared', *European Journal of Political Research* 45 (2006) 921-956.
- ²³ J. Visser en A. Hemerijck, *A Dutch miracle. Job growth, welfare reform and corporatism in the Netherlands* (Amsterdam 1997).
- ²⁴ P. van Praag, 'The winners and losers in a turbulent political year', *Acta Politica* 38 (2003) 5-22.
- ²⁵ C. Mudde, 'The populist zeitgeist', *Government and opposition* 39 (2004) 541-563.
- ²⁶ J.J.M. van Holsteyn, 'Minderheden en de verkiezingen van 15 mei 2002' in: H. Pellikaan en M. Trappenburg ed., *Politiek in de multiculturele samenleving* (Amsterdam 2003) 101-125; J.J.M. van Holsteyn, I.A. Galen en J.M. den Ridder, 'In the eye of the beholder. The perception of the list P'im

- Fortuyn and the parliamentary elections of may 2002', *Acta Politica* 38 (2003) 69-88.
- ²⁷ Van Kersbergen en Krouwel, 'De veranderde beleidsfilosofie', 38-53.
- ²⁸ P. van Praag, 'De LPF-kiezer. Rechts, cynisch of modaal?' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2003) 96-116, aldaar 107.
- ²⁹ P. Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars* (Rotterdam 2002).
- ³⁰ Een bewerkte versie van Balkenendes lezing verscheen onder de titel 'Samenleving mag geen optelsom van culturen zijn' in *NRC Handelsblad*, 25 januari 2002.
- ³¹ H. Wansink, *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers* (Amsterdam 2004) 131.
- ³² *Ibidem*, 155.
- ³³ *Ibidem*, 157; P. Pennings en H. Keman, 'The Dutch parliamentary elections of 2002 and 2003. The rise and decline of the Fortuyn movement', *Acta Politica* 38 (2003) 51-68; Van Holsteyn, Galen en Den Ridder, 'In the eye of the beholder'; W. van der Brug, 'How the LPF support fuelled discontent. Empirical tests of explanations of LPF support', *Acta Politica* 38 (2003) 89-106.
- ³⁴ P. Pierson ed., *The new politics of the welfare state* (Oxford 2001).
- ³⁵ P. Norris en R. Inglehart, *Sacred and secular. Religion and politics worldwide* (Cambridge 2004).
- ³⁶ S. Kalyvas, 'Unsecular politics and religious mobilization' in: T. Kselman en J.A. Buttigieg ed., *European christian democracy. Historical legacies and comparative perspectives* (Notre Dame 2003) 294-320, aldaar 293-294.
- ³⁷ Berger, 'The desecularization of the world'.